

ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՍԱԿ ՀԱՅԵՐ

Ամէն դիտակից Հայու նման՝ ես եւս իմ տկար ուղեկցովս կը ջանամ վերլուծել Հայոց ազգին առեղծուածը, կը փորձեմ ճանաչել իսկական Հայը, կարողալ անոր ճակատին աւօտուած խորշոմները, ունեւորել անոր հոգիին մէջ ծուարած վշտակոծ հառաջանքը, եւ սակայն կը դժուարանամ երբարակացութեան մը յանդերձ, որովհետեւ չկան անոր տարակիցները, անոր ժամանակակիցները. գրեթէ ամէնքն ալ անցեր ու գացեր են:

Հիփիթնե՞րը․ անոնք անհետացել են մեղի կտակելով իրեւ ժառանգութիւն իրենց առնական քիթը․ ահեղ Ասորեստանը իր հոր աշխարհակալներով ողնչացել է, մեղի ձգելով իր ամբարտաւան բեւեռադրոշմ արձանադրութիւնները․ աշխարհակալ Հոմէպցիները խեղդուել են Հիւսիսային ծովու եւ Միջերկրականի ալիքներուն ներքեւ, մինչ տակաւին երէկ անոնց թողած ահազանդը կը հնչէր Տարսիսի ժողովուրդի ձայնին մէջ․ «Հոռուց հեծելով մըր պրէն էկան»։ Մեն արքայազուն Պարթէնելըր վաղուց են թաղուել Թուրանական յորձանքներու տակ, մեղի որպէս ժառանգութիւն կտակելով իրենց հոյակապ անունները՝ Միհրդատ ու Տրդատ, Վաչէ ու Վաչական, Արշակ ու Վաղարշակ։ Նենգամիտ Բիւզանդիոնը իր պալատական էփքրիկներու իլլատակներուն տակն է մոտցել․ Սիւրբ Պարսիկն է որ իր դոյութիւնը կը պահէ չնորհիւ իր խորամանկ իմաստութեան, որովհետեւ դիտցաւ ճիշդ ատենին Զարթուստրայի ճակատը ծածկել փէյղամպրիփաթթոյով․ բայց Հայը կայ ու կը մնայ տակաւին Մատիւրներէն բաժնուած, բայց միշտ Արարատին շուրին մէջ պտուած, ոտքերը կծկած կը քնանայ ու մերթ նաեւ կենդանութեան նշաններ ցոյց կու տայ, կարծես նոր է խելը Նոյեան դիւնին եւ գլուխը Տապանակի փոած տախտակներուն տակ կը հանդէի․ կը հանդէի ու կը խոկայ։ Ո՞ւր է զաղտնիքը այս առեղծուածին, դժուար է բացատրել։

Հայր Հայկ-Բեկի եւ Արա-Շամիրամի զեղեցիկ զրոյցները ոսկե-դէն մանեակով կախեր է ինտերնացիի դամբանաբաւէն, իր մանկու-թեան շրջանը կը խորհի, կը վերելչէ՝ իր հինաւուրջ դրացիները՝ ինուրբի-Միթանիները, որոնք զինք իրապատաս-Արդի կը ճանչնային (դեռ երէկ Վասպուրականի եւ Տարօնի զիւղացիք աչպէս կը խօսէին՝ Տղա լաօ դու խա՞յ էս։ Մա, ընծի խաց տուր։ Լաօ իրապատասնր յե՞ր

կ'ազատուի): Հայը դեռ կը յիշէ իր պատանի օրերը, երբ փոխադան Արմենները իրեն այցելեցին, իր հացը կերան, իր ջուրը խմեցին, սիրեցին զիրար եւ ձուլուեցան իրարու հետ կազմելով մէկ ազգ՝ Հայաստան-Արմենիա անուշով: Ան կը մտաբերէ իր աւելի երիտասարդ շրջանը, երբ իյալդ-Ուրարտացիք իրենց անկման շրջանին իր ոյժին եւ կորովին ապաւինեցան, խառնուեցան իրեն հետ, եւ Կիւրոս Մեծի կնքահայրութեամբ միասնականութեան սրբազան դաշինքով իրարու հետ ձուլուեցան, աղջիկ տուին աղջիկ առին իրարմէ եւ կազմեցին մէկ ընտանիք, մէկ ազգ ու մէկ ժողովուրդ, երեք խաւերէ բաղկացած, որ սիրոյ, աշխատանքի եւ կենակցութեան սրբազան շաղխով իրարու զօդուեցան ամրակուռ: Հայը չեղաւ աշխարհակալ, բայց միշտ շինարար մնաց:

Հայը երբ հեթանոս էր հաւատաց միայն մէկ Արամազդի, որ ստեղծիչն էր երկնի եւ երկրի. պաշտեց միայն մէկ Անահիտ, որ էր «Մայր ամենայն առաքինութեանց եւ զղաստութեան»․ ակուլթի նահապետական վարքն ու սրբութիւնը բարձրացնելու համար ստեղծեց պաշտամունքը Նանէ դիցուհիին ի յարգանս մայրութեան շրջանը բոլորած տարիքաւոր կանանց: Դեռ երէկ, Մեծ Նդեռնի վաղորդայինն, համայն Տարօն Տուրուբերանի մէջ հասարակ խօսակցութիւն էր «Իտա իմ հէրն է, իտա իմ մէրն է, իտա իմ նանէն է»: Եւ Նանէ անունը դարձաւ տիտղոս կանացի ձերութեան, խոհականութեան եւ իմաստութեան, ինչպէս Նանէ Դեղձուն, Նանէ Ծուշան, Նանէ Մարիամ, եւլին:

Յիշողութիւնը մարդկային մտքի անդիր գիրքն է, ինչքան ժամ մանակը առաջանայ, ինչքան մարմնաւոր աչքերու տեսողութիւնը ազօտի, այնքան աւելի պայծառ եւ դիւրնթեւնի կը դառնան այդ գիրքի էջերը․ եւ ան յիշեց մի խաղաղ խոր գիշեր, Հայոց աշխարհի անանկ եւ մութ երկնակամարին վրայ բիւրաւոր աստղունք արծաթացով կը պլպլային, դիւթուած այդ հրաշագեղ տեսարանէն անոր միտքն ու հոգին ծծեցին այդ արծաթեայ ցուրերը եւ ան յղացաւ այդ յոյսի վէտով տումներէն Աստղիկ դիցուհին, Սիմ սարի վրայ, Ծիրընկատարի ստորոտէն մի քիչ վեր, ան կանգնեց մի տաճարաբերդ, անուանեց զայն Աստղնբերդ, եւ հոն բաղմեցուց զեղեցկութեան եւ մաքրութեան մարմնացումն եղող այդ դիցուհին, ճիշտ դէմ յանդիման միեւնոյն լեռան արեւմտեան ուսին, որ կը կոչուէր Վահագնեան լեռ ի պատիւ առնական զեղեցկութեան խորհրդանիշն եղող Վահագնին, որուն նշանաձը դարձաւ այդ գեղանի դիցուհին: Բայց մեր Աստղիկը երբեք նման չէր Ասորական լիտի Աստարովթին, ոչ ալ Հելլենական ցոփակեաց Ափրոդիտէին․ նա գեղանի էր եւ համեստ եւ ամօթխած, այնքան ամօթխած, որ երբ առաւօտները լողանք կ'առնէր Արածանիի մէջ, խնդրեց Երկինքէն որ շղարշով մը պատէ Արածանիի շուրջը, որպէսզի հովիւներու եւ երկրադործներու ականարէն ինքը ազատ

մնայ, եւ այս է պատճառը որ առտունները Մշոյ դաշտին արեւմտեան կողմը, Իննականն լեռներէն սկսեալ մինչեւ Արածանին միգապատ կը մնայ արշալոյսէն մինչեւ բանձրաքրքրտ դայ¹, եւ այնքան վաւերական է սա, որ անցեր է Տարօնի կտրիճներու պարերզին մէջ.

«Մշոյ դաշտը մշուշ է
Իր հողն ու քուր անուշ է
Աստղըներըդի բանձրիկ սիւներ
Տաճիկ քանդեց զմեր սուրբ տներ»:

Ո՞ր մէկն է այդ տաճիկը, Պարսի¹կն է թէ Թուրքը, Թաթարն է թէ Քիւրտը. դժուար է որոշել, թէ չորս եղբարքն են կայնենան լրծուած մահուան ցասկոտ սայլին:

Ու երբ նա քրիստոնէացաւ, թօթափեց հեթանոսութեան աւելորդ դապաշտ արդուդարդը եւ հաղաւ Նազովրեցւոյն քղամիթը եւ հաւատքի ու մտքի փարոսները վառեց Վաղարշապատէն մինչեւ Տարօնն ու Վասպուրական, կերտեց Էջմիածինն ու Աղթամարը, Մշոյ Սուրբ Թան Սուրբ Կարապետն ու Տաթեւը, Վարազն ու Սուրբ Ղազարը (Թարգմանչաց վանք), որուն ծաղկեալ ու լուսաղարջ հոմանիշը, որպէս մի փարոս իր ճաճանչները կ'ուզարկէ վենետիկի ծովածոցէն մինչեւ նորակերտ փոքրիկ Հայաստանը եւ Սփիւռքը Հայութեան:

Պատանի օրերուն Թարգմանչաց վանքէն վերադարձի պահուս, քանի քանի անդամներ, ճիշդ վանքին ստորոտը հանգչած ատենս կռթներ եմ Դաւիթ Անյաղթի դամբանի խաչքարին ու երազեր եմ մեր անցեալի սրբութիւնները, ապա վայրէջքս շարունակելով մի քիչ դէպի արեւմուտք Ասղնբերդի աւերակները կը հասնէի, կը նստէի անոր հազարամեայ կրանիթէ հսկայ սիւներուն ներքեւ, որոնք տակաւին կանգուն էին մինչեւ 1915, ու երբ Սիմասարի ծիրանակատար դադարէն դով հովը կը փչէ՝ այդ կրանիթեայ սիւները ճոճալով կ'օրորուէին մեր դարաւոր վիշտի ողբը մրմնջելով:

Ու այժմ մինչ եւ սոյն մտորումներով կը տարուբերուիմ յանկարծահոտ կրքոտ անօթի մի կարօտը զիս կը քաշէ ու դէպի Մուշ կը տանի, ուր՝ միտքովս կը տեսնեմ մայրս, մեր շինական տունը, եւ մեր վառման թոնիրը. բարձր առաւօտ է եւ մուխը ոլոր մոլոր երգիքէն դուրս բարձրանալով կը ծաւալի ու կը լուծուի երկինքի կապոյտին մէջ, եւ բոցեղէն դեղին լեզուներ կը լափեն եւ կարմիր կը խաւրեն թունտրան կողերը, ապա բոցը կը հեհանդի, կը մարի ու շէկ կրակը կը հեծկտայ փոշիի մէջ. ճիշդ այդ բոյէին մայրս թաճրիքէն վար կ'առնէ ռաֆատան եւ թունտրան չուրջ շարուած լամբի կըլոր գունդերը մէկիկ մէկիկ իր ափերուն մէջ կ'առնէ, կը ծեծէ, կը

1. Ալերդգայ = ակրատ, նախաճաշի ժամ:

տափլասցնէ եւ ապա իր մերկ թեւերուն վրայ զանոնք զարնելով եւ թոցնելով՝ կը պարզէ ռաֆատային վրայ եւ «Յիսոս ու Գրիստոս» ըսելով մէկիկ մէկիկ թռնտրան կողերուն կը զարնէ. մէկ երկու վայրկեան յետոյ անոնք արդէն կարմրախաւիժ դոնիկ հացի են փոխուեր, դեղատեսիլ եւ բարձրահասակ՝ կը թուի որ կրակէն դուրս ցատկած հրանոյշներ են, որոնք թոնրան կողերուն շուրջ պար են բռներ, որոնցմէ մի քանին սիրատու շորէն կը կլորնան եւ կրակին մէջ կ'իյնան այրուելու, երեսին կ'այլի դործելի կը դառնայ եւ սակայն ներսը կ'եփի եւ ամենահամով հացը կը դառնայ. հետեւեալ օրը ամէնքնիս ալ այդ համեղ դոնշը կը փնտռենք, որ մեր քիմքին համար ամենադնիւ եւ պատուական կողինձն է. այդպէս չէ՞ միթէ նաեւ մարդարիտը, որ բուստին մէջ կը կազմուի, այդպէս չէ՞ միթէ աղամանը, որ կ'այլի կ'ամխանայ ու կը քարանայ ընտթեան ծոցին մէջ. եւ անմիջապէս միտքիս մէջ փայլակի նման կը ծնի մի դադափար ու ինծի կը թուի որ արդէն լուծուած է Հայոց ազգի առեղծուածը, ինծի կը թուի որ այդպէս ալ է Հայը որ դարերու խորքին մէջ պայքարեր է, չարչարուեր է, տանջուեր է, այրեր է, բերեղացեր է եւ տուկացեր է եւ կ'այլի դեռ: Թերեւս այս միտքը ձեզի համար վարկած թուի եւ տարօրինակ եզրակացութիւն, բայց թոյլ տուէ՛ք որ ես ձեզի կենդանի օրինակներ բերեմ, թերեւս ձեր թերահաւատութիւնը ճշմարիտ հաւատքի փոխուի:

ԴՐՈՒԱԳ Ա.

1904ի ձմրան խոտաշունչ եւ սառնամած գիշեր մըն էր, Տարօնի դաշտը ձիւնապատ էր, երկինքը պայծառ եւ գետինը պարզկայ. ձիւնը եղուրճ էր կապեր, որով մարդ ու բալխիւր վրայէն դիւրաւ կ'ընթանային առանց ձիւնի մէջ խթուելու. Մշոյ երկնասլաց լեռները, Ծիրնկատարն եւ Ծրձակաթիկը, Նեմրութն ու Գրգուռը լուսնակի եւ աստղերու հետ կարծես կոչունքի սեղանին էին նստեր. մենք ընտանեօք անկողին էինք եւ կէս քուն կէս արթուն կը ժղէինք (մտերմիկ խօսակցի), երբ դուրսէն կամացուկ մեր դուռը թակեցին: Նախ Գիմիէ, մեր շունը, զըռըռալով բողոքեց, ապա հաջել սկսաւ. մայրս անմիջապէս «Յիսոս ու Գրիստոս, էնէցէք, խեղ էջնի, էս ժամուն ո՞վ կ'եղնի» մրմնջելով ձէթի ճրագը վառեց եւ դէպի դուռը դնաց բանալու. շմիակը վերցուցած պահուն ընտանի ձայն մը դուրսէն փափաց. «Պաթուն Դեղձուն, նախ շան ձէնը կտրէ ապա դուռ բաց»: Քոյրս որ ոտքի էր արդէն Գիմիւը դրկեց եւ երկու ծնոտները իրարու սեղմելով լռեցուց: Դուռը բացուեցաւ եւ եօթը գօտեկապ տղայ մարդեր ներս մտան: Մենք անմիջապէս անոնց սառած չարուխները հանելու զբաղուեցանք. ոտքերնին մինչեւ ծունկը սառած կապար կը-

տրեր էին, անոնց պէս ու մօրուքէն պաղլուլուկը արծաթէ թելի պէս կը փայլէր ու կը հալէր. սառը անոնց թարթիչներուն վրայ ջրային շուշաններ շիններ էր, որոնք թիթեռնիկի ճերմակ թեւերու նման կը թափահարէին:

Ընդամէնը հազիւ 2-3 ժամ մեր տունը կեցան անոնք եւ փոխադրուեցան գիւղին մէջ աւելի ապահով եւ անկասկածելի տուներ: Հետեւեալ առաւօտ մեր խօսակցութեան ամբողջ նիւթը անոնք էին. իմ հարցումներուս մայրս հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Էն բարձրահասակ շէկ տղամարդ, կապոյտ աչքերով, Բայրուրդցի Արշակն է, էնտոր Սեպուհ անուն կու տան. էն մէկ էլ յաղթանդամ մարդը որու աչքերը ձմէթէ բռնուած են (արցունքացաւ) Սըվազի Մուրատն է. միւս մարդը որ Մուրատի պէս Լազի շորեր հագած էր ու քիչ կը խօսէր Զալլըռոմցի (Էրզրումցի) է, ամէն մարդ զայն Գեռի կը կանչէ. էն սըլվլան աչքերով պղտիկ տղէն՝ Գոմսայ Իսրօն է, Կորիւն անուն կու տան իրեն. միւս սուրմա ապաներով տղաներ մեր կը տրիճ Սասունցի զինուորներն էին. լաօ, էտոնք բոլոր զուրանց տուն ու տեղ թողած էկեր են մեզ պաշտպանելու եւ մեզ համար կուռելու. Աստուած զուրանց կեանք ազատ էնէ»: Բայց այն մարդը՝ որուն չարութիւններն ես էի հանած եւ որու անունը Սեպուհ էր, միշտ մտքիս մէջ մնաց իր կապոյտ աչքերով, իր սլացիկ հասակով եւ իր դեղձան շէկ մազերով:

ԴՐՈՒԱԳ Բ.

Ժամանակն՝ Հայոց տառապանքի բեռն իր քամակին ծանրաքայլ առաջացաւ արեան, աւերի եւ աքսորանքի ընդմիջով եւ մնացորդացի կարեւոր մէկ բեկորը հըռըչկեց, նետեց Ատրանտեանի ափերուն: Օր մը Արշաւիրն ինծի ըսաւ «Գիտե՞ս զօրավար Սեպուհն եւս հոս, Նիւ Եորք կ'ապրի. քու մասիդ խօսեցայ, ըսաւ որ կը փափաքի քեզ տեսնել»: Ու մեր հանդիպումը եղաւ շուտափոյթ եւ յուզամիայլից. երեսուն երեք երկար տարիներ անցեր էին. զայն տեսեր էի մանկութեան օրերուս, գիշերուան մէջ, միայն 2-3 ժամ ձէթի ճրագի աղօտ լոյսին տակ, բայց անմիջապէս ճանչցայ, նոյն առիւծաձեւ գլուխը, նոյն դեղապանծ ճակատը, կապոյտ աչքերը մի քիչ փոխուած, թարթիչներ, որոնք երեսուն երեք տարիներ առաջ Մշոյ ձիւնէն ճերմակ թիթեռնիկի թեւերուն կը նմանէին, հիմա աւելի ճերմակ՝ ժամանակի փոշին էր իջեր ու նստեր անոր թարթիչներուն, յոնքերուն ու պեխերուն վրայ: Մենք դարձանք այլեւս երկար տարիներով անբաժան մտերիմներ. անոր դէմքէն անկեղծութիւն եւ վեհութիւն կը ցոլանար. շատ կը սիրէր որ իրեն կարդամ ու խօսիմ Հայոց պատմութենէն, եւ միշտ հարց կու տար. «Տղա լաօ, ասա՛ ինծ, ինչո՞ւ էտ մեր հին նա-

խարարները դիրարու միա կերեցին միշտ»: Ես իբրեւ պատասխան դառն քմծիծաղ մը կը ցուցադրէի իրեն:

Օր մը, մեր յաճախակի պտոյտներու պահուն, իրմէ խնդրեցի որ իր ապրած կեանքէն ինծի յիշատակելի դըռուադ մը պատմէ. նախ ժպտեցաւ, եւ ապա դէմքը լըջութեամբ համակուեցաւ ու ինծի հետեւեալը պատմեց:

«Օրերով ծանր կռիւներ էին մղուած Բարձր Հայքի լեռներուն վրայ եւ դաշտերուն մէջ Երզնկայէն մինչեւ Դիերջան, Մամախաթունէն սկսեալ մինչեւ Կարնոյ մօտերը: Մեր դըռութիւնը խիստ մոայլ էր, դուստրն ահեղ էր եւ օրհասական. այդ կը զուգադիպէր այն օրերուն երբ Լենին հրաման արձակեց որ ամէն ուսու դինուոր ճակատը լքէ եւ անմիջապէս իր տունը դառնայ. եւ մենք մնացինք միս-մինակ, բացի փոքրաթիւ անձնուէր ուսու սպաներէ եւ անլիւհներ կողակներէ՝ որոնք մեզ չթողլեցին: Նահանջն համատարած էր եւ խառնաշփոթութիւնը բարեկական. ռազմաթիւրք ունէինք՝ կռուող չկար, դեղորայք ունէինք՝ բժիշկ չկար, վիրաւորներ ունէինք՝ վիրաբոյժ չկար. իմ հրամանիս տակ կռուող զուսպարտակներուս համար միայն մէկ բժիշկ կար, մի անձնուէր հարազատ հայրդի Սեբաստացի տղթոր Արշակ Պողոսեան, որ կը գործէր դիշեր ու ցերեկ անըուն անդադրուած. եւ ահա մի օր տրտունջներ սկսան բարձրանալ իր դէմ, թէ կը բացաւկայի միշտ, վիրաւորները եւ հիւանդները անխնամ կը մնան, մինչ ինքը չկայ, եւ յանկարծ առտուն նորէն կու գայ դէմքը տփռոյն, աչքերը քնաթաթիս եւ քնծախ, կարծես թէ խնջոյքի է նստեր ամբողջ դիշերը. նախ քան պատիժ տնօրինել եւ կամ այսպանել զինքը՝ որոշուեցաւ լրտեսել թէ ո՞ր եւ ի՞նչպէս կ'անցընէ դիշերները այդ «դասալիք բժիշկը», եւ ո՞վ զարմանալի, վաղ առաւօտին կռուողներու դիրքերը խուզարկած պահուն՝ ճշդուեցաւ որ մեր տղթորը իրիկուսան դէմ, երբ վիրաւոր չունի խնամելու, կը ձգէ բուժարանը եւ հրացանը գրկած կու գայ զազտազողի դիրքերը կը մտնէ եւ մինչեւ առտու թուրքերու դէմ կը կռուի. քանիցս աղաբարեցի. տղայ լաօ բժիշկի պէտք ունինք, կը խնդրեմ տեղը կեցիր. բայց օգուտ չեղաւ, ցերեկները վէրքեր կապեց, հիւանդ դարմանեց եւ դիշերները թշնամիին դէմ կռուեցաւ մինչեւ Կարին եւ մինչեւ սահմանադրուի: Արդեօք ինչ եղաւ այդ քաջարի, ազնիւ Հայր Հեմ գիտեր»:

Եթէ անդեանկանին հետ հաղորդակցել կարելի ըլլար՝ այժմ պիտի ըսէի. Սիրելի Սեպուհ, հանգիստ եղիւր, այդ ազնիւ մարդը՝ Տք. Արշակ Պողոսեանը², դեռ վերջերս կ'ապրէր Փարիզի մօտերը եւ իր պաշտօնին նուիրուած՝ մարդկութեան եւ Հայութեան կը ծառայէր իր առաջացած տարիքին:

2. Մի տարի առաջ մահացաւ Ֆրանսայի մէջ:

ԴՐՈՒԱԳ. Գ.

Գառասնական թուականներուն մէջն ենք. ես ապրում եմ Նիւ Եորքի Վաշինկթըն Հայթի քաղաքամասում. բախտաւոր եմ որ ինծի դրացի է Հայաստանի ասպափայլ վաղանցուկ հանրապետութեան վերջին վարչապետը. յաճախ կ'այցելեմ այդ արժանընտիր մարդուն: Յերեկները իր պաշտօնատեղին կը դնայ հեռազերներ, խնդրազերներ կ'ուղարկէ հոս հոն, Վաշինկթըն, Լոնտոն, Մոսկուա. չէ՞ որ «Հայրենական» պատերազմը նոր է վերջացեր, եւ յոյս ունի որ «Արեւներու Արեւը» մեզ եւս պիտի տաքցնէ իր ճառագայթներով, եւ ինչո՞ւ չէ, միթէ Լենինը չխոստացա՞ւ Հայկական Դատը լուծել Հայ ժողովուրդին արդարութիւն ընելով: Իրիկունները սենեակը կու դայ իր ընթրիքը կը պատրաստէ, ապուր, թէյ ու պանիր, ապա կ'անցնի ծրարները փաթթելու գործին. այնքան վարժուեր է այդ գործին մէջ՝ որ ըստ ամերիկեան բացատրութեան «ըսքիլտ վորքըը» է դարձեր:

Մէկը Ռումանիայէն կը գրէ որ երկու տարի է սուրճ չէ խմած, ուրիշ մը Շուոտլարտէն կը գրէ որ զաւակը ծանր հիւանդ է եւ բժիշկը կ'ըսէ որ միայն դեղ մը կայ որ կրնայ օգնել, այդ ալ Ամերիկայէն կարելի է ճարել. եւ այդ ամէնուն պէտք է հասնի Հայաստանի նախկին վարչապետը՝ Սիմոն Վրացեանը, որ «Տերիթորիա» չունի, բայց դիմողներ շատ ունի:

Երեկոյ մը իրեն տարօրինակ հիւր մը եկած էր: Արշաւիրն էր որ նորէն նորեկը ինծի ներկայացուց. «Խնդրեմ ծանօթացիր մեր պատուական բարեկամին, Եւրոպայէն նոր ժամանեց, Հայաստանցի վաշխառու վաճառական Պր. Սուրէնը»: Նորեկը ուժղին ձեռքի սեղմում մը տուաւ ինծի, նայեցայ իրեն, հաստարազուկ, կորովամէջք, միջառակ մարդ մըն էր, խորթափանց աչքերով, որու երկու բերբերը կարծես թէ երկու ակեր էին, որոնցմէ ուժեղիկեան ճառագայթներ մարդուս էութեան խորքը կը թափանցէին: Մի քանի օր յետոյ փոքր անհանգստութեան մը պատճառաւ Փիլիդեական քննութիւն մը տուի իրեն, նշմարեցի որ կողերուն եւ սրունքներուն վրայ հին սպիացած վէրքեր կային, որոնց վրայ մորթը ծալքեր էր շինած. յիշեցի մեր պատմական հերոսին՝ արի արանց Մանուէլ Մամիկոնեանին, որուն մարմինը սառտուած էր պատերազմական վէրքերով, ապա խղճի խայթ զգացի բաղդատութեանս համար, եւ «Մեղայ Տէր» ըսելով այդ դաղափարը միտքէս վանեցի, ու արտաճանաչութեան դիմեցի եզրակացնելով որ մեր վաշխառու վաճառականը անպատճառ պատանեկութեան շրջանին ոսկրածուծի փտախտ ունեցած է, որուն հետքերը անջնջելի են:

Շարաթ մը յետոյ ինծի յայտնուեցաւ որ վաշխառու վաճառականը ուրիշ մէկը չէր՝ եթէ ոչ մեր անզուգական հերոսներէն Դրաս-

տամատ Կանայեանը, զօրավար Դրօն, ա'լ աւելի մերձեցայ երբ աւելի լաւ ճանչցայ զինքը:

Մի օր պտոյտէն յետոյ խնդրեցի իրմէ որ ինծի փոքրիկ դրուագ մը պատմէ իր կեանքէն զրոյց արժանի:

«Տէ նստիր, հաքիմ, կեանքը փուճ բան է, բայց պատահարներ կան որ ինչքան փոքր ու աննշան լինին՝ ժամանակի ընթացքին հետ կը մեծնան եւ յիշողութեանդ մէջ տեղ կը դրաւն: Մարգարայի կամուրջի գլխին Թուրքերու հետ ահելի կռուի ենք բռնուած, անոնք կ'ուզեն կամուրջը դրաւել ու Այրարատեան դաշտին մէջ թափուիլ կոտորածի եւ հրդեհի համար, եւ ամէն կռուող հայ զիտակից է այդ մասին եւ դրա համար ո'չ դերի վերցնել կայ եւ ոչ ալ նահանջ. ճիշդ այդ պահուն խառնաշփոթութիւն նշմարեցի զինուորներուն մէջ եւ վրայ հասայ. ի՞նչ տեսնեմ, զնդակներու տարափին մէջ մի ծերունի բարձած սայլը կը քէշ արագարար. յարձակեցայ վրան ու թեւից ամուր բռնեցի, անպիտան, քաւթառ ծերուկ, մեք հոս արիւն կը թափենք ու դու սայլով ապրանք փախցնել կ'ուզես:

«Ձէ, վալահի, աղա չէ, որդիս կռույ մէջ նահատակուեցաւ. տանիմ թաղեմ, շուտ կը վերագոռնամ»: Չհաւատացի, սայլին մօտեցայ, ծածկոյթի ճոթը վերցրի, եւ ի՞նչ տեսնեմ, հազիւ աղուամաղը ծնօտին՝ երիտասարդը կարծես կը ննջէ, հրացանը դրկած, կուրծքին երկու լայնեղակ վէրքեր, որոնց շուրջ արիւնը լերթացած էր: Լեզուս կարկամեց, ալ չկրցայ խօսիլ, եւ ձեռքով նշան տուի որ շարունակէ իր ճամբան:

Հետեւեալ օրը երբ դիրքերը կը ճշդէի, աջակողմեան խրամներուն մէջ տեսայ որ ծերուկը երիտասարդներու հետ խառնուած կրակ կը թափէր Թուրքերու դիրքերուն: Երկու օր զինք տեսայ, չորրորդ օր լաւ լուրեր եկան Սարտարապատից, ու մենք էլ զորոյի երանք. Թուրքերը ընդհանուր նահանջի դիմեցին: Արարատեան դաշտը փերկուած էր. անշուշտ նահատակուած էր ծերուկը, որովհետեւ մեր բոլոր փնտռողները ի դերեւ գնաց. հայրը իր որդուն գերեզման պարուեց, բայց արդեօք Արարատեան դաշտը, կամ Երասխը զրկեցի՞ն ծերուկի դիակը, թէ Հայաստանի արեգակը հալեցուց, անէացուց եւ սրբացուց զայն: Տակաւին այսօր, երբ յիշում եմ այդ դէպքը, կուրծքըս մորմոքում է, տեսնում եմ ծերունիի դիմագիծը, որ հպարտանք մը կը ճառագայթէ, հպարտանք մը յաղթական ու պսակաձեւ»:

ԴՐՈՒԱԳ Դ.

Տարօն-Տուրուբերանը, Սալոյ Ձորէն սկսեալ մինչեւ Բզնունիք, Ապահունիքէն մինչեւ Հարք եւ Մուշէն մինչեւ Սասուն կոտորած է. եւ համատարած կոտորած Տարօնի դաշտին մէջ:

Օր մը Իննալինեան լեռներու ստորոտին եւ Արածանիի ափունքներուն շարուած աստուածաշէն հայ գելզերն են որ կը կողոպտուին, կը կոտորուին ու կ'այրուին. միւս օրը Կռուածաղիկի շրջանի ու Մեղրապետի ափերուն փռուած գելզերն են որ կը կոտորուին եւ կը մոխրանան. մի այլ օր Նեմրութի, Գրգուռի ստորոտներուն եւ Յերոնաց շամբի շուրջ փռուած աւաններն են որ կը ջարդուին ու կը բնաջնջուին. ու այսպէս կոտորածը կը հասնի Մշոյ քաղաքի բերանը Առինչ-Առնչոյ վանք, Գառնեն, Տերգեւանք եւ Մոկունք գելզերը. եւ զարմանալին այն է որ հրազէնի պայթիւնները հազուադէպ են, որովհետեւ դիմադրութիւն չկայ: Բոլոր երիտասարդները բանակ տարուած են եւ ապա իրարու շղթայուած իրենց ինքնափոր դերեզմաններուն մէջ թաղուած են. ուստի Քիւրտի դաշոյնը, Թուրքի սուրը եւ տուններն ու մարաքները բռնկցնող չոր խոտը լռիկ ու հանդարտ իրենց դերը կը կատարեն: Միայն քաղաքին մէջ ուր դիմադրութիւն կայ, չորս թնդանօթներ երեք օրէ ի վեր կը դռան. երկուքը դետեղուած են Մուշեղեան բերդին վերը, երկուքը Բերդի թաղի մօտ Արջ-գլորի բարձունքներուն, եւ գելզեր ցերեկ կրակ կը տեղան Հայոց թաղերուն, ողջ ողջ թաղելով ծեր ու հիւանդ, կին ու երեխայ:

Բայց մենք այժմ խօսքը տանք Առինչեցի Տիկին Անժէլ Կիրակոսեանին, որ միակ վերապրողն է այդ գեհնէն, ու թողունք որ ան պարզ ու անպաճոյճ պատմէ իր մշեցակ բարբառով որ աւելի ճշգրիտ է, արդար է ու հարազատ:

«Վարդեւերի շարաթին էր դմբղի յմէնքս ժողվեցին ու լցին քու մօրքորոջ՝ Խաթուն Շուշան Տէր Մովսէսեանի տանը մէջ, գլերդեք փակեցին մըր վրէն, դռան յառջեւ չոր խոտի խուրճեր դրին, ու կրակ տուին. մենք երեք չորս հարկւր հողի էինք, կին, հարս, աղջիկ ու երախայ: Ծիւղ այդ պահուն էրկու քրդեր զիս ու դու մօրքորոջ հարս Զարէլը մեր ծամերուց բռնեցին ու դուրս քաշեցին ու զկրակ տուին. զմեզ քաշկոտեցին տանիքներն ի վեր, խոստացան զմեզ աղատեն որ հախ տինը ընդունենք ու ամուսնանանք. մենք կը ճչայինք ու կը դողայինք, կ'ուզէինք յետ դառնալ ու էրվիլ:

Բաւական հռու էինք, մէկ էլ էշկիմ (նայիմ) Զարէլ զինք զոնթիկեց (ցնցեց)՝ Քրտուց փրթաւ ու փախաւ, քուրտ իր ետեւէն, Զարէլ հասաւ ուրանց յերդիկ. յերդիկ արդէն լէն բացուած էր եւ ծուխ ու բոցը ալաֆ ալաֆ յերկինք կ'ենէր. կեցաւ հոն գերեան խաչեց, «եա Սուրբ Մայրամ Աստուածածին» կանչելով ինքզինք յերդիքն ի վար նետեց բոցերու մէջ»: Ու լուց Տիկին Անժէլ Կիրակոսեանը:

3. Իսկ անոր եղբայրն էր Պետրոս Մանասեան (չըջանաւարտ Վենետիկ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանէն), որ նաեւ զոհ դնաց ընտանեք մեծ եղեռնին:

Եւ լաւ կը ճանաչէի Զապէլին³, մանկութեան օրերուն նոյն դըպրոցը կ'երթայինք, միասին ափկուէք կը խաղայինք. եւ երբ ան տասնեւից տարեկան եղաւ՝ ամուսնացաւ մօրաքրոջ տղայ Յակոբ Տէր Մովսէսեանին հետ որ եղբայրն էր Վենետիկի Միլիթարեաններէն պատմարան եւ բանասէր Հայր Սահակ Տէր Մովսէսեանին:

Լսած խօսքերէն զարհուրած եւ սրտաբեկ՝ հարցուցի. «Իսկ դո՞ւն, ի՞նչպէս ազատեցար: Տիկին Անժէլ աչքերը բացաւ ու շուրջը նայելով հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Քուրտը զիս քաշկոտելով հեռու իր դիւղը տարաւ, մօլլան զիս իր վրանը քէպին էնեց (պսակեց). ինքը անհաւատ էր բայց կը թողուր որ առտու իրկուէ ծռնկի դամ աղօթք էնիմ, պայմանաւ որ դուր ու դրկից բան չիմանան, էս շան լակտը իրմէն է», եւ աչքը դարցուց դէպի համակրելի քսան տարեկան երիտասարդի մը որ մօտը նստած էր, եւ խօսեց. «Զիմ ծծի կաթն է խմեր, յերոյ ծնաւ յաղբրի ջրով մկրտեցի, կռւին որ վերջացաւ, դրկեցի զինքն ու փախայ, երկու տարեկանին կնքեցին մեռոն քսեցին ճակտուն. բլիէ չըմ դինամ, Հա՛յ կ'եղնի թէ Քուրտ»: Եւ աչքերը դոցեց Տիկին Կիրակոսեանը, այդ րոպէին իր նախկին ամուսինը՝ Պետրոս Կիրակոսեանը, որուն հետ ամուսնացած էր Մուշ 18 տարեկանին, 1911ին, ներս մտաւ, մեր խօսակցութիւնը վերջ գտաւ, ու ես դիտեցի որ անոր դոց աչքերէն արցունքը սըրսուռ սըրսուռ վար կը հոսէր այտերն ի վար:

Այժմ Տիկին Անժէլ ազատ է Ամերիկայի Ռոտ Ալլընտի Իստ Փրոփիլանս քաղաքին մէջ եւ իր կեանքի վերջալոյսը կ'ապրի, ու երբ ան դադրի շնչելէ Տարօնի այդ անգիր պատմութիւնը, այդ անգին դանձն ալ իրեն հետ հողին տակը պիտի մտնէ:

ԴՐՈՒԱԳ Ե.

Կիզիէ է անապատը, հեղձուցիչ է անապատը, եւս առաւել ահարկու է անապատը, եւ սակայն Տիկին Սոֆիա Վարժապետեանը ամիսներէ ի վեր է որ այդ դժոխքին մէջն ինկած կը դեղերի, մէկ ձեռքով բռնած փոքրիկ Անահիտին եւ միւսով փոքրագոյն Յակոբին, կը քալէ ու կը քալէ, օր մը դէպի Արեւելք, օր մը դէպի Արեւմուտք, ըստ հեռաւոր հորիզոնէն եկած կարաւաններու լողանջին եւ կամ հեռուէն հոսող մեծ դետի մը ձայնին. ոտքերնին աւաղի տապէն ուռած, շրթներնին ծարաւէն պապակած չորացեր են, աչքերնին դուրն են ինկեր անսուաղութենէն...

Հորիզոնը սահման չունի, ոչ մէկ մարդկային շունչ կը լսուի, միայն դիշերները սատախանները շնագայլերու որովայնը մտած կ'ոռնան կաղիւնիմիւսով. կանաչ չկայ այլեւս որ ուռնէ, բայց բարերախ-

տարբար ուղտերու չորացած սպլորներ կան ցրուած ասդին անդին, զորս գտնելով կը լափեն:

Եւ ահա ան օրին մէկը հեռուները սեւ կէտեր կը նշմարէ, եւ դէպի անոնց կ'ուղղուի: Հոն դեռ կոտորածը չէր սկսած, հոն հաւաքուեր էին իրենց նման դաղթականներ Սերաստիայէն, Կեսարիայէն եւ Թոզաթի կողմերէն եկած, եւ որովհետեւ ամէն օր հարիւրներով կը մահանային, սիրով ընդունուեցան եւ շուտով տեղաւորուեցան: Զուրը բաւարար էր, եւ բոյսերէն ասուր կը պատրաստէին. չարաթ մը դադար առնելէ յետոյ, Տիկին Սոփիան երախաներուն ձեռքէն բռնած՝ քալեց ու քալեց, եւ օրին մէկը մեծ քաղաքի մը մուտքին մօտեցաւ. հասած էր Հալէպ քաղաքը. հոն պատահեցաւ Դոմինիկեան երկու կրօնաւորներու, որոնք Պիթլիսէն Սղերդ եւ ասպ Հալէպ եկած էին: Անոնք պատմեցին որ կոտորածէն մէկ օր առաջ իր ամուսինը՝ Պօղոս Վարժապետեանը եւ տասներկու տարեկան տղան Յովսէփը որպէս «խային էրմանի» Պիթլիսի հրապարակին մէջ գլխատեր էին, որովհետեւ իր բարձր հասակով եւ դեղեցիկ արտաքինով ռուսական հիւպատոսին Գաւաղ (թիկնապահ) ընտրուած էր ժամանակին:

Այդ կրօնաւորները զինքն ու երախաները մէկ քանի շարաթ կերակրեցին եւ ապաւանտանարան տուին. կոտորածի մղձաւանջը կամաց կամաց ամպի նման իր յիշողութենէն փարատեցաւ եւ վերջիշեց յաճախակի սպանութիւնները, բռնաբարութիւնները եւ առեւանդումները:

Ապա կրօնաւորները իրեն համար սենեակ մը ճարեցին, ցնցոտիները փոխեցին եւ ան սկսաւ իր առանձին կեանքը ապրիլ. շուրջ առատ էր, բրինձ տուին, իրեն կը մնար եփել ու կերակրել իր երկու ձագուկները:

Մի օր փոքրիկ Անահիտին երկու զրուշ տուաւ որ եղբօր ձեռքէն բռնած շուկայ երթայ հաց մը եւ հողաման մը դնէ, որպէսզի ապուր եփեն:

Երկու զրուշը ամին ուժգին սեղմած եւ Յակոբիկին ձեռքէն բռնած՝ փոքրիկ Անահիտը ծերուկ արարի մը խննութիւն առջեւ կանգ առաւ. ապակեփեղկեր չկային, բայց ցուցափեղկերու միջեւ շարուած էին կաւեղէն, ապակեղէն՝ եւ նոյնիսկ քանի մը յախճապակեայ անօթներ եւ ջրամաններ, եւ մէջտեղը ոսկեգեղ պղնձեայ կոտիկ մը (թաս), որ մասամբ ժանդով ծածկուած էր: Անահիտի սիրտը քաշեց եւ մօտեցաւ դիտելու, եւ ինչ տեսնէ, թաս-կոտիկի փորին վրայ հայերէն դիրեր կային. կարդալ չէր կարող, որովհետեւ ժանդապատ էին եւ ինք հազիւ երկու շարաթ մանկապարտէզ դացած էր երբ ջարդն ու դաղթը սկսան: Անմիջապէս ներս մտաւ, երկու զրուշը երկարեց ծերուկ արարին եւ մատով կոտիկը ցոյց տալով աղաչական դէմքով խնդրեց որ զայն իրեն տայ. արարը մեղամաղձոտ ժպիտ մը ցուցա-

դրեց, երկու զրուշը ետ տուաւ եւ տասը մատնեւրը վեր բարձրացուց, որ ըսել է թէ կոտիկը տասը զրուշ կ'արժէր: Տխրեցաւ Անահիտը եւ եղբոր ձեռքէն բռնած դուրս ելաւ. արարը նայեցաւ անոնց ետեւէն ու մտածեց. այս ողորմելի ցնցոտիները, այս դէմքի դոյնը եւ նիւհարութիւնը միայն դաղթական հայ երախային յատուկ է, ետ կանչեց, առաւ երկու զրուշը եւ կոտիկը Անահիտին յանձնեց որ համբուրեց արարին ձեռքը եւ թասը ցնցոտիներուն մէջ տեղաւորած հեռացաւ:

Երբ տուն եկաւ, մայրը զայրացած զինքը կշտամբեց. «Հօրդ տո՞ւնը կարծեցիր, փոխանակ հողաման մը առնելու՝ պղնձամանը բերիր, դրամը ուրի՞շ դտար»:

«Մա՛, պատասխանեց Անահիտ, իշկայ տես, մըր դրերն են վրէն զրուկ, տեսայ, չգիմացայ եւ առի»: Մայրը նորէն թասը ձեռքն առաւ, ժանդը շփեց, մաքրեց ու կարդաց. ո՛վ հրաշքերու հրաշք, իսկապէս որ մաշտոցեան երկաթադիր հայ գիրեր էին. կարդաց, նախ կուրծքը ուռեցաւ եւ սկսաւ արագ արագ ելեւէջ ընել, ապա շրթունքը դողդղացին, աչքերը լեցուեցան, սիրտը փշփշեցաւ եւ Անահիտը դըրկելով եւ թասը համբուրելով, երկար երկար, կողկողալին լացաւ: Ի՞նչ էր վերուած կոտիկին վրայ. ահա. «Նուէր Սարգիս յ. Կակոսեանէն, Բաղէշու Սր. Սարգիս Եկեղեցուն, 1901 Սեպտ. 14»: Ո՞վ էր Կակոսեան ընտանիքը. Բաղէշ քաղաքի ամէնէն երեւելի եւ ունեւոր գերդաստաններէն մէկն էր եւ իրենց մտերիմ բարեկամներէն. յաճախ իրարու կ'այցելէին եւ մինչեւ իսկ ոռւս հիւպատոսը իրենց հետ կ'ըլլար. Զրօրհններն երբ խաչը ջուրէն կը հանէին, օրհնուած ջուրը այդ կոտիկով ժողովրդեան կը բաժնուէր եւ պուտ պուտ կը սրըսուէր իրենց տունուտեղին, ախոռին ու դռմին, մարաղին ու մառանին, արտին ու ավին, որպէսզի Աստուծոյ օրհնութիւնն անպակաս ըլլայ իրենց վրայէն. եւ այդ օրէն ի վեր իրրեւ աստուածաւանդ մասունք Տիկին Սոփիա Վարժապետեան այդ կոտիկ-թասը իր մօտ պահեց, փոքրիկ խորան մը շինեց եւ պաշտեց զայն, Քիւրտեքու թալահէն ազատուած այդ դողօնը:

Պատերազմը վերջացաւ. Տիկին Սոփիա Պէյրութ անցաւ, ապա Կոստանդնուպոլիս եւ Ամերիկա: Տիկին Սոփիա յաջողեցաւ ազատել իր մեծ աղջիկը՝ Վարդուհին: Օր մը Անահիտը եւ Վարդուհին ինծի այցելեցին եւ տուտի մը յանձնեցին. բացի զայն եւ տեսայ Սարգիս Կակոսեանին Բաղէշի Սր. Սարգիս եկեղեցիին նուիրած պղնձեայ ոսկեզեղ թասն էր: Երկու քոյրերը ինծի հետեւեալը ըսին. «Մայրիկը իր մահէն առաջ խնդրեց որ սոյն կոտիկը քեզի յանձնենք, որ եթէ օր մը Աստուած յաջողէ երկիր երթաս, զայն զետեղես Բաղէշ քաղաքի Ս. Սարգիս եկեղեցիի խորանին վրայ կամ մոխիրներուն մէջ թաղես:

ԴՐՈՒԱԳ Զ.

Յարդ պատմած դրուադներս տխուր էին եւ սրտաբեկ, որովհետեւ մեր դառն իրականութիւնն էր այդ. սակայն վստահ եմ որ սոյն վերջին երկու դրուադները քիչ մը կաղզուրիչ, զուարթ եւ սրտաշէն պիտի ըլլան:

Այսպէս պատմեց ինծի բարեկիշատակ եւ ազնիւ հայ քահանայ մը՝ Տէր Մատթէոս Հեքիմեան, որ տասնեակ մը տարիներ առաջ իր մահ-կանացուն կնքեց Գալիֆորնիոյ մէջ.

«Այո՛, տղաս, ես եւ Կոմիտասը հայրենակիցներ էինք եւ դրեթէ դասընկեր, ծնած էինք Փոքր Ասիոյ Կուտինա քաղաքը եւ քահանայ օծուած ենք Ս. Էջմիածին: Ահա իրականութիւնը. 7 կամ 8 տարեկան փոքրիկ որբ հայ տղեկ մըն էր որ կ'ապրէր իր կոյր հօրաքրոջ հետ, դրեթէ մերկ եւ անօթի. յաճախ զիշերները տուն չէր գար եւ թուրք ոստիկանները տեւրիէ ելած պահուն զայն կը գտնէին քնացած եկեղեցիին բակին մէջ: Գիշեր մը զայն կը վերցնեն քնաթաթախ եւ առաջնորդարան կը բերեն հետեւեալ սպառնալիքով. Եթէ այս տղուն տիրութիւն չընէք՝ միւս անգամ զայն կ'առաւարտութեան կը յանձնենք:

Նոյն տարին Էջմիածինէն եպիսկոպոս մը կու գայ պտղի հաւաքելու համար, եւ առաջնորդարանը կը խնդրէ որ պտղահաւաք եկեղեցականը այդ որբ, բոլորովին լքուած եւ անտէր մնացած երախան իրեն հետ Էջմիածին տանի եւ աղէին յանձնէ, ապա թէ ոչ թուրքերը պիտի իւրացնեն զայն, որովհետեւ այդ փոքր տարիքին մէջն իսկ արդէն հրեշտակային ձայն ունէր: Եւ այսպէս մանուկ Կոմիտասը Էջմիածին կը փոխադրուի:

Յնցոտիներով պատած մանուկ Սողոմոն Սողոմոնեանը կը ներկայացուի Ամենայն Հայոց Հայրապետին, որ զայն կը դգուէ կը համբուրէ եւ իր հայրական արցունքով կը թրջէ անոր անմեղունակ աչտերը, եւ ապա հարց կու տայ թէ՝ արդեօք այդ քաղցրիկ ձայնով մեղի կընա՞ս հայ շարական մը երգել: Ահա թէ ի՞նչ, փոքրիկ Սողոմոնը կը սկսի բարձրաձայն դեղդեղել.

Սէնի թախտան էնտիրտիւր
Գամեր թայա պինտիրտիւր
Ույան սուլթան Աղիդ ույան
Գան աղլայոր ճիւմլէ ճիհան
Ույան Չերքեղ Հասան ույան
Գան աղլայոր ճիւմլէ ճիհան:

Եւ ոչ միայն Կաթողիկոսը, այլ ամբողջ ներկայ միաբանները կը յուզուին եւ կ'արտասուեն այդ հայ տղեկի միամտութեան համար, որ

հայ շարահանը կը շփոթէր սուլթան Աղիզի սպանութեան վրայ յօրինուած թուրքերէն երգի մը հետ :

Մանուկ Սողոմոնը մասնաւոր դուրգուրանքով եւ խնամքով ուսման կը պատրաստուի, տարիներ յետոյ ան կը դառնայ սարկաւազ, կը ձեռնադրուի ու կը դառնայ Կոմիտաս Վարդապետ, ի պատիւ եւ ի յիշատակ իր անուանակից մեծ Կոմիտաս Կաթողիկոսին, որ հայ երաժշտութեան նախահայրն էր եղած, Տարօնի այդ նախկին վիճակաւոր եպիսկոպոսը, որ Հռիփսիմեան կոյսերուն ձօնուած իր «Անձինք նուիրեալք» շարականով անմահացած էր :

Այլ եւս երիտասարդ Կոմիտաս վարդապետը ինքզինքը նուիրեց ոչ միայն Հայ Եկեղեցոյն՝ այլ համայն Հայ ազգին, կարծես թէ ան նախասահմանուած էր յայտնաբերելու այն հոգեկան դոճարը որ դարերով թաղուած էր Հայ հողի, այսինքն Հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ, այն է հայ ներկայ երաժշտութիւնը : Այդ երաժշտութիւնը ըստեղծող Կուտինացի որբուկը այսօր մեր ազգային անմահներուն մէջ մարդարտայեռ բուստի նման կը փայլի եւ պիտի փայլի յաւիտեան :

Կոմիտաս Վարդապետի համբաւը ստեղծուեցաւ եւ տարածուեցաւ Բերլինի, Լայպցիի համալսարաններէն մինչեւ Հայաստանի յետին գեղջկական անկիւնը :

Եւ սակայն բարբարոս թուրքը այդ մարդարիտն եւս խորտակեց, Կոմիտաս չգիմացաւ տաժանքին, չտոկաց հոգեկան տառապանքներուն եւ կորսնցուց իր մտածման հաւասարակշռութիւնը, ու թէպէտ օտարներու միջամտութեամբ ետ բերուեցաւ, սակայն վնասը կատարուած էր եւ անոր ջիւղերը արդէն խանդարտուած էին, անոր միտքն ու բանականութիւնը իրրեւ այս աշխարհին դէմ քէն բրած՝ խռոված եւ վիրաւոր արծիւի մը նման դէպի երկնային բարձունքները սլացաւ, հոն հանգչելու համար : Այն ուղեղը որ լոյսի, յղացման եւ մեղեդիի խառնուրդ մըն էր, դատարկ անօթի մը վերածուեցաւ, եւ երկար տարիներ յետոյ հիւանդանոցի մը խցիկին մէջ իր վերջին շունչը աւանդեց :

Ահա այսպէս պատմեց ինձ բարեյիշատակ Կուտինացի Տէր Մատթէոս քահանայ Հեքիմեան, որ մօտ 15 տարիներ առաջ իր մահկանացուն կնքեց Քալիֆօրնիոյ Լոս Անճելէս քաղաքին մէջ իր որդւոյն՝ Տբ. Ստեփան Մատթէոսեանի խնամքով երջանկացած :

ԴՐՈՒԱԳ Է.

Տղալութեան օրերուն Տարօնի դաշտին մէջ հետեւեալ ազգային երգը կը լսուէր միշտ.

Գիտուն թող դիրքդ՝ ժամ չէ կարգաւոր,
Գեղջուկ դուն ալ թող գեղներդ ու դուրժան,

Տէր Հայր դադրեր է մեռել թաղելուց,
 Յերկունքի մէջ է մեր մայր Հայաստան:
 Յերկունքի մէջ է Հայաստան աշխարհ,
 Մեզ պիտի շնորհէ մի նոր դոյութիւն
 Փափաքով սպասած ամէնքիս շատ դար՝
 Հայոց աշխարհի սուրբ աղատութիւն:

Այո՛, Հայաստան աշխարհը երկունքի մէջ էր, բայց ի՞նչ կ'ա-
 կընկալուէր այդ երկունքէն՝ երբ ծնողաց արեան վերջին կաթիլները
 քամուած էին արդէն, եւ սակայն հրաշքը պատահեցաւ, եւ 1918ի
 Մայիսին Սարգաթապատի դաշտին մէջ մի երեխայ լոյս աշխարհ ե-
 կաւ. վտիտ էր ան ու օրպակաս, բայց երբ իր առաջին ճիւղն արձա-
 կեց երկրագունդի ամենախոլու անկիւնը, ուր որ Հայ մը կար, լսե-
 ցին ու հրճուեցան ինչպէս եւ ես. անմիջապէս Փարիզի աղապիսն պատ-
 դամաւորութեան դիմեցի Հռոմէն որ ինձ օգնեն Հայաստան երթալու
 եւ նուիրուելու անոր խանձարուրին: Սպասեցի ամիսներ ու տարի
 մը եւ նորէն ամիսներ եւ ահա օր մը հետեւեալ տողերը ստացայ ի-
 րեւ պատասխան. «Միւրեւի Հայրենակից, ստացեր ենք ժամանակին
 ձեր նամակը եւ կը գնահատենք ձեր գաղափարը դէպի Հայաստան
 մեկնելու, սակայն այդ վտքըրիկ Հայաստանը պաշարուած է այսօր
 Հիւսիսէն, Հարաւէն եւ Արեւմուտքէն, ու օրհասական պայքար կը
 մղէ»... Մէկ երկու շաբաթ յետոյ Հայաստան չկար այլեւս եւ երկու
 շաբ ողիներ կը սաւառնէին Արարատեան դաշտին վերեւ. մէկը Թուրքն
 էր որ Հայ կը փնտռէր յօշոտելու համար, միւսը Հայ Աթարբէկովն
 էր որ մարդ կ'որոսար Սիւրիւր դրկելու օգափոխութեան համար:

Մի քանի շաբաթ անց ես արդէն Ադլանտեանի ափը՝ Նիւ Եորք
 էի: Յիւրիսէն եւ Հռոմէն ստացած վկայականներս արժէք չունէին,
 պէտք էր քննութիւն տալ. մէկ բառ անդիւրէն չէի գիտեր, եւ մէկ
 հայ չէի ճանչնար Ամերիկայի մէջ:

Բելվիու հիւանդանոց դիմեցի եւ ձրի դործ մը խնդրեցի, քիչ մը
 անդիւրէն սորվելու համար: Վարչութիւնը բարեացակամ վերաբեր-
 մունը ցոյց տուաւ ինձ հանդէպ, երկտող մը տուին ձեռքս եւ զիս ու-
 դարկեցին վերի յարիւր: Բարձրահասակ, վայելչակազմ մարդ մը ըն-
 դունեցաւ զիս, երկտողը կարդաց ու ինձ դարձաւ ժպտալին եւ օտա-
 րականի առողջանութեամբ սկսաւ հետս հայերէն խօսիլ. «Մո՛տալայ,
 դուն հա՞յ ես, նստէ», եւ աթոռ մը տուաւ ինձ իր սեղանին մօտ,
 կարծես թէ յորդառատ աղբիւր մըն էր, որուն ծորակը ես բացի:
 Ողորբ սիկարը բերանէն հանեց, մոխրամանին մէջ դետեղեց ու սկը-
 սաւ պատմել ինձ իր կեանքի դրուագը, խեղճուկ բայց հաճելի, դու-
 րեկան հայերէնով:

«Ես ալ հայ եմ, անունս Միհրան Բարունակեան է. ես Կեսարիա ծնած եմ. որը էի մեծ ջարդէն. որբանոցէն ելլելուս պէս Ամերիկա եկայ: Մարդ չունէի, դրամ չունէի. դիշերները ճաշարաններու մէջ պնակ կը լուայի, եւ ցերեկը ուսման կը հետեւէի, երկար ու տաժանելի տարիներ յետոյ բժշկական վիճակահան ստացայ Նիւ Եորքէն. երջանիկ էի, կը խորհէի որ յաղթանակը տարեր եմ եւ այլեւս հանդիստ ու ապահով նիւթական կեանք պիտի ունենամ: Եւ սակայն դառն իրականութիւնը պաղ ջուր եւ յուսահատութիւն թափեց վրաս: Փորձեցի դրամական փոխառութեամբ օֆիս մը բանալ, բայց չեղաւ: Գաղաքի բոլոր հիւանդանոցներուն դիմեցի, սակայն պաշտօն մը չկրցայ դնել: Որոշեցի բախտս քաղաքէն դուրս փնտռել եւ հակառակ պարագային երկրագործի մը մօտ դորձ ճարել:

Մեկնելէ առաջ Բելվիլու հիւանդանոցին մօտէն անցայ. ներս մըտայ, պատին վրայ դանադան ծանուցումներ փակցուած էին. մէկուն բովանդակութիւնը կարդացի որ կ'ըսէր. «Երիտասարդ նորաւարտ բժիշկի մը համար տեղ կայ որպէս օգնական. դիմել գրաւոր եւ ոչ շատ ուշ»:

Անմիջապէս սենեակս վազեցի եւ տասը բոպէ յետոյ դիմումնադիրս ձեռքս՝ վերադարձայ եւ սրտատրոփ դայն պաշտօնեայ օրիորդին յանձնեցի. երկու օր չանցած պատասխան առի. «Յարգելի բժիշկ, ձեր քրեաթիւքը լաւ դտանք, մէկ գոծուարութիւն կայ, որուն վերացումը միայն ձեզմէ կախեալ է. ձեր անունը որպէս օտարականի անուն, շատ երկար է եւ դժուար հեղելի, ուստի պէտք է դայն փոխէք, որպէսզի կարենաք դործի սկսիլ»:

Մոյն պատասխանը գլխուս տաք ու պաղ ջուր թափեց, իսկ աչքերուս ու սրտիս վրայ սեւ ջուր. զայրոյթէս երեք դիշեր չկրցի քնանալ, չորրորդ առաւօտը ոտքի ելայ, գրիչս ձեռք առի եւ ճիշտ հետեւեալ բառերով պատասխանեցի. «Յարգելի Տիարք, այդ անունը իմ նախնեաց ինծի թողած միակ ժառանգութիւնն է, ի՞նչ հազ պիմ կուտ քու տեմ, քու մայ կրան փատըր, քու մայ փատըր, Էմտ սքիլ ի՞նչ իզ կուտ փօր մի: Շնորհակալ եմ ձեզմէ»... Ու պատրաստուեցայ Նիւ Եորքը ձգելու:

Հետեւեալ օրը հետեւեալ պատասխանը ստացայ. «Տիւր Տօքթոր Բաբուս-Նակ-Էան, մենք սրեցինք ձեր հաստատականութիւնը, եկէ՛ք եւ անմիջապէս դործի սկսեցէ՛ք»:

Քսան եւ եօթը տարիներ են անցեր անկէ ի վեր, հիմա մորթային հիւանդութեանց այս բաժանմունքը իմ հսկողութեանս եւ ղեկավարութեանս ներքեւ է. երբ ինծի կը հանդիպին Նիւ Եորքի կառավարիչը, քաղաքապետը կամ ոստիկանական տեսուչը, ժպտադին ձեռքս կը սեղմեն եւ «Ի՞նչպէս էք Տօքթոր Բարունակեան» ըսելով խօսակցութեան կը սկսին: Քեզ միայն երեք կարճ խօսքերով խրատ կու

տամ. եղիր պարկեշտ, եղիր համեստ, եւ եղիր հպարտ քանի որ իմ մօտս կը դործես»:

Երկու տարի պատիւ եւ հաճոյք ունեցայ այդ աղնիւ մարդուն հետ յարաբերուելու, որ մահացաւ շատ տարիներ առաջ:

Ահա ես վերջացուցի իմ ճանչցած Հայոց տեսականերու նմոյշները. պարզ կ'երևուի որ իմ դրուագներուս դերակատարները, աւելի ճիշդ հերոսները, չեն պատկանիր մեր ժողովուրդի բարձր խաւերուն. հոն չկան քարիւղի մեր մեծատունները, որոնց բարեսրտութիւնը կը հասնի մինչեւ թուրք հիւանդանոցներն ու թուրք դպրոցները. հոն չկան մեր տաճարաշէն սապիտները, որոնք զիշեր ցերեկ եկեղեցիներ կը շինեն, ոչ միայն իրենց հողիներու փրկութեան համար, այլ նաեւ հայկական ճարտարապետութիւնը բարձրացնելու համար, եւ դոնէ եկեղեցիներու կուշտին կը կառուցուին ծաղկոցներ, ուր հայ մանուկներ Մաշտոցեան տառերը հեզել կը սորվին. հոն չկան մեր բարձրաստիճան եկեղեցականները, որոնք յանձին անմահ Բաղրատունիներու եւ Սրուանձատեաններու, մեղ «Հայկ Դիւցադն» եւ «Սասունցի Դաւիթ» ստեղծագործեցին: Հոն չկան մեր մտաւորականներու անմահ փաղանգը, որոնք մեռած կամ նահատակ, մեր սքանչելագործ մայրենի բարբառը աղամանդներով են զարդարեր, հող էջ թէ «Ալին ու Լենին»ը միեւնոյն երգին մէջ են երգեր — Եղիշէ Չարենց —: Հոն չկան մեր ազգային հերոսները՝ որոնք Հռոմի, Պերսիին, Իսթանպուլի եւ Տիֆլիսի փողոցներուն մէջ դիտապատ վար են բերեր այն թուրք փաշաներն ու զօրավարները, որոնց ցուկներէն տակաւին հայ երախաներու արիւնը կը կաթէր: Չկան այդ հերոսները իմ դրութեանս մէջ, որովհետեւ անոնց զիւցադնական աւարաբը բնական էր: Հին Թուրանական ասացուածք մը կայ ըստ որում «Սոյունլար խոջ տողարլար խուրպան իչուն, անլար էրքէկ տողար խաւրա իչուն»: Այսինքն ոչխարները խոյ կը ծնին մատաղի համար, մայրերը արու կը բերեն մարտի համար:

Հոն չկան նաեւ մեր ծաղկուն հրաշագործ նորոգ հայրենեաց դաւակները, որոնք մեր լեռներու բարձունքներուն նստած՝ աստղարաշխութեան լիդուով աստղերու հետ կը խօսին եւ իրենց հողու աչքերով Ծիր Կաթին մէջ սուզուած՝ տիեզերքի դադմիքը լուծել կ'ուզեն, որոնք Ախուրեանի ականակիտ ջուրը կ'ուզեն 40-50 քիլոմետր վեր հանել, որպէսզի գեղանի Սեւանի չրթունքը ծարաւ չմնայ ու միշտ ժպտուն ըլլայ անոր երեսը:

Մէկ խօսքով հոն չկան քսաներորդ դարու մեր երկու սերունդները, որոնցմէ աւագը իր արիւնով մեր Դեղոյի Արտը ստեղծեց, եւ կրտսերը՝ որ այսօր իր միտքովն ու քրտինքով կը փնտայ դայն դրախտալայրի մը վերածել. այլ հոն դետեղած եմ նմոյշները մեր ժողո-

վուրդի համեմատ ու հարադատ ստորնախաւէն, որ մեր ազգային նկարագրին յատուկ ատաղձը կը կազմէ: Եւ քանի կայ եւ առատ է այդ ատաղձը, քանի կայ այդ սերմը Հայ հողին մէջ, Հայը անմեռ կը մնայ, կ'աքսորուի, կը կոտորուի եւ սակայն «Դրունք դժոխոց զնա մի յազթահարեացեն» Deo juvante, Աստուծոյ օգնութեամբ:

Նշանաւոր բնագէտ Հալլորը մարդկային սիրտին կենսունակութիւնը յատկանշելու համար վճիռ մը ունի. Primum movens, ultimum moriens: Սիրտը առաջինն է որ կը շարժի, վերջինն է որ կը մեռնի»: Այդ՝ Հայն է:

Նիւ Եորք, 25 Սեպտ. 1970,

ՏԲ. Ա. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ